

Алла Киридон,
доктор історичних наук,
професор кафедри міжнародних відносин
Київського славистичного університету

ДЕКЛАРАЦІЯ ПАТРІАРШОГО ЕКЗАРХА УКРАЇНИ МИТРОПОЛИТА МИХАІЛА (4/17 ЛИСТОПАДА 1927 РОКУ): ПРОЕКЦІЯ ІСТОРІОГРАФІЧНА

Акцентується увага на аналізі маловідомого віднайденого документа з історії Православної Церкви з метою його актуалізації та пропонується узагальнення інформації історіографічних джерел щодо декларації 1927 р. патріаршого екзарха України митрополита Михаїла (Єрмакова).

Ключові слова: декларація, митрополит, Церква, історіографія.

Активізація досліджень з історії Церкви в умовах незалежної України спричинила появу ґрунтовних узагальнювальних праць, окреслення проблемного поля досліджень, виявлення й впровадження до наукового обігу значної частини архівного джерельного комплексу, дозволила виявити лакунарність у дослідженні церковно-релігійної тематики. Однією з таких лакун є відсутність або невіднайденість окремих важливих (а іноді – визначальних) для розуміння процесів релігійного життя документів церковних структур. За винятком упорядкованого фонду Української Автокефальної Православної Церкви (Ф. 3984 «Українська автокефальна церква. Відділ керівничий»; зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України), який акумулює значний обсяг матеріалу про її діяльність упродовж 1918–1929 рр., на жаль, документи решти релігійних інституцій розпорошені по різних архівосховищах (центральных, галузевих, обласних).

Наразі йдеться про джерела Українського екзархату Російської Православної Церкви (далі — РПЦ) 1920–1930-х рр. Окремі відомості про діяльність архиєрейської канцелярії й особисто митрополита Михаїла (Єрмакова) розосереджені по різних архівних справах. Водночас С.Білокінь зазначає, що існувала й була навіть офіційно зареєстрована органами влади канцелярія Українського екзархату, але функціонувала вона недовго [3]. Принагідно зауважимо, що історія Українського екзархату в період 1920–1930-х рр. найбільш лакуарна. З'ясування потребують проблеми сутності екзархату та його територіального окреслення, характер і процес унормування канонічного статусу церковних структур РПЦ на периферії, нормативно-правова база, спосіб здійснення керівництва (адже у вказаний період жодного собору цієї релігійної структури не проводилося), повноваження екзарха та сфера його компетенції; можливість/неможливість існування автономії Української Православної Церкви в умовах екзархату, взаємозв'язок світських процесів (зокрема процесів коренізації) та релігійно-церковного життя тощо. Можливо, подальший пошук у перспективі дозволить виявити концентровано зібрані документи й переосмислити історію цього релігійного об'єднання.

Метою пропонованої розвідки є привернення уваги дослідників до віднайденого документа (засвідчена копія (машинопис) відозви (послання) патріаршого екзарха України митрополита Михаїла, датованої 4/17 листопада 1927 р.) та узагальнення інформації історіографічних джерел за кількома характеристиками: згадка про існування тексту документа, спроба пояснення мотивації послання, аналіз реакції на декларацію. (Зауважимо, що в тексті статті, задля дотримання автентичності, вдаємося до цитування документа мовою оригіналу, зі збереженням орфографії).

Текст виявлений нами в Державному архіві Полтавської області (ДАПО) серед документів архівного фонду Лубенського окружного адміністративного відділу м. Лубни Лубенської округи (Ф.Р.-2126) [5]. На жаль, важко пояснити появу цієї копії дописаною олівцем дати – 8 вересня 1928 р. На цей самий текст покликається О.Ігнатуша, який також зазначає про віднайдення ним цього ж документа [6, с. 203].

Тривалий час існували лише опосередковані згадки про декларацію (відозву, послання) патріаршого екзарха України митрополита Михаїла (в миру – Єрмаков Василь Федорович; 31 липня 1862 р. – 30 березня 1929 р.). Здебільшого його згадували у контексті Декларації заступника патріаршого місцеблюстителя митрополита нижгородського Сергія (Страгородського), який 29 липня 1927 р., разом із членами створеного Тимчасового патріаршого Священного Синоду, оголосив «Послання до пастирів і пастви» («Преосвященным архипастырям, боголюбивым пастырям, честному иночеству и всем верным чадам Святой Всероссийской Православной Церкви») [12, с. 224–228]. Основна ідея цієї Декларації – лояльність РПЦ щодо партійно-державної влади СРСР.

Послання патріаршого екзарха України митрополита Михаїла (в історіографії фігурує під назвами «відозва», «послання», «декларація») починається зверненням: «Божией милостью Смиранный Митрополит Михаил Экзарх Всея Украины возлюбленным в Христе Архипастырям, Клирикам, честному иночеству и всем верным Чадам Украинской Православной Церкви» [5, с. 5]. Умовно текст відозви можна поділити на кілька складових.

Перший компонент – спроба обґрунтувати необхідність не лише цієї відозви, але й відповідного кроку митрополита. Пояснивши своє повернення «после пятилетнего отсутствия моего у кормила управления Церковью Украинской» (з 1923 до 1925 р. перебував в ув'язненні, пізніше – у засланні в Ташкенті [15, с. 116]; у 1925–1926 рр. Жив у Москві без права виїзду, потім знову в засланні в м. Прикумськ Терської області (Північний Кавказ) [11, с. 121]), митрополит відразу наголошує на причині появи й характері свого послання: «Мною возбуждено ходательство перед Украинской Советской Властью о легализации исполнительных органов Украинской Старославянской Православной Церкви: Священного Собора, Высшего Церковного Совета и Окружных Советов, ибо Церковь наша может свободно развиваться с внутренней и внешней стороны, лишь вступив на легальный путь своего существования» [5, с. 5].

Друга складова – характеристика стану церковно-релігійного життя на момент появи документа. Серед основних умов для легалізації Церкви партійні функціонери вназивали визнання тихонівським єпископатом України на чолі з екзархом Михаїлом своїх колишніх політичних помилок, осуд антирадянської позиції закордонного духівництва й припинення поминання адміністративно висланого

єпископату. Цілком не випадковим є такий пасаж послання: «Помимо сего, некоторые Иерархи русской Православной Церкви, бежавшие за границу, оставили без всякого попечения вверенные их водительству епархии и этим нарушившие 1-е правило Антиохийского Собора, повели оттуда сильную политическую агитацию против существующей у нас законной Советской Власти. Все это конечно, в сильной степени определило отношение Советской Власти к нашей православной Церкви. Сейчас беспристрастно обзвывая эти пережитые уже страницы нашего прошлого, мы должны признать свои ошибки и исправить их» [5, с. 6]. У цьому ж документі заявлено про рішуче відмежування Української Православної Церкви від представників духовенства за кордоном: «Осуждая и запрещая вмешательство духовенства в дела политические, Церковь Украинская не имеет и не имела никакого решительно общения с духовенством, находящимся в эмиграции, и в своей деятельности совершенно от него независима» [5, с. 8].

3-поміж проблем церковного життя, що викликали стурбованість митрополита Михаїла, – «развал церкви, проявившийся в упадке освященной веками Церковной дисциплины и отсутствии центрального органа, безсилии и беспомощности в делах церковного Управления Епископов, большая часть которых, не пользуясь доверием Соввласти, лишена возможности осуществлять свои архипастырские обязанности».

Окрім того, йшлося про розкол православ'я: «В настоящее время Церковь на Украине, можно сказать, раздирается на части, самосвятами, обновленцами, лубенцами, дияльной церковью и проч. Если присоединить сюда проявляющиеся еще и теперь со стороны даже высших представителей Церкви, например, бежавших за границу Епископов, увлечением политиканством и политикой, если принять наконец во внимание отсутствие специальных – пастырских школ для подготовки служителей алтаря, отсутствие печатного органа и проч., то понятно станет, как далека современная церковная жизнь на Украине от жизни нормальной, спокойной и мирной» [5, с. 6].

Третя складова послання – заклик до визнання існуючої влади та упокорення владі: «тем самым ... мы положим прочное основание нашему спокойному житию в условиях настоящего времени», «повиновение власти – долг всякого последователя Христа», «мы должны честно, не за страх, а за совесть исполнять лежащий на каждом из нас гражданский долг и в точности исполнять распоряжения власти, нашим религиозным, нравственным и каноническим обязанностям не противоречащие» [5, с. 7]. Водночас в декларації стверджувалося: «Церковь Христова, как провозвестница Царства Божия, должна быть в своей деятельности аполитична».

Четверта складова – взаємозв'язок з аналогічним документом – декларацією митрополита нижегородського Сергія (Страгородського), що знайшло вияв у його доволі розлогому цитуванні: «Мы хотим быть православными и в то же время созвать Советский Союз нашей гражданской родиной, радости и успехи которой – наши радости и успехи, а неудачи – наши неудачи. Всякий удар, направленный в союз – будто война, бойкот, какое-нибудь общественное бедствие или просто убийство из загула, подобно Варшавскому, сознается нами, как удар, направленный в нас. Оставаясь православными, мы помним свой долг быть гражданами Союза не только за страх, но и по совести, как учил нас Апостол» (Рим. XIII, 5)».

Відтак, кодою послання митрополита Михаїла стало запевнення влади в лояльності: «От лица Нашей Украинской Православной Старославянской Иерархии

и паствы настоящим заявляем нашу покорность Социалистической Республике в делах, не касающихся нашей религиозной совести, вменяем себе в обязанность гражданского долга засвидетельствовать перед Совластью нашу искреннюю готовность быть вполне законопослушными гражданами Советского Союза и не принимать решительно никакого участия в каких-либо организациях, кружках и предприятиях, действующих во вред Союзу, не допускать бесед и проповедей, которые бы заключали в себе политический элемент, твердо обещаем не дать вовлечь церковь в какую-нибудь политическую авантюру, и никому не позволим прикрывать именем церкви свои политические вождения. Признаем на конец за правило, что всякое духовное лицо, которое не пожелает признать своих гражданских обязанностей перед Советским Союзом, как мы признали, тем заявит, что оно не желает работать вместе с нами на пользу Всеукраинской Православной Старославянской Церкви» [5, с. 7–8]. І на завершення – такий необхідний для радянської влади заклик від представника Церкви: «В сознании своего нравственного долга, мы обращаемся ко всем верным чадам Православной Украинской церкви с призывом быть законопослушными и лояльными гражданами нашего Советского Государства. Пусть наша Государственная власть мирно и спокойно творит свою задачу – развития всех сил страны и неуклонный подъем экономического благосостояния трудящихся масс города и деревни» [5, с. 8].

Одним із перших до вивчення біографії (зокрема обставин смерті й поховання) митрополита Михайла (Єрмакова) звернувся український історик А.Стародуб. Дослідник перевидав 1932 р. у Варшавській синодальній друкарні 16-сторінкову брошуру (А.А. Памяти Высокопреосвященного Митрополита Михаила Ермакова. – Варшава: Синодальная Типография, 1932. – 16 с.), що присвячена похованню митрополита Михайла в Києві біля собору Св. Софії [14]. Автор брошури (за припущенням А. Стародуба, ним міг бути архієпископ Алексій (Громадський) (1872–1943), припускає, що владики Михайло пережив важкі хвилини, у зв'язку з оприлюдненням своєї декларації на користь радянської влади, що викликала бурхливу реакцію суспільства і навіть його осуд. Він важко занедужав і відтоді хворів хронічно [14, с. 461].

Опосередкована інформація (передусім через сприйняття чи реакцію на появу декларації митрополита Сергія (Страгородського) та послання екзарха Михайла (Єрмакова), подається в ряді статей про діячів Українського екзархату 1920–1930-х рр. католицьким автором О. Соколовським [13, с. 36, 59, 62, 63, 75, 90, 95, 109, 120, 131, 152 та ін.].

С.Білокінь у документальному дослідженні «О. Анатолій Жураковский і київські йосифляни» зауважує: «4 листопада 1927 року митрополит Михайл (Єрмаков) малодушно продублював сергіївську декларацію». Не маючи тексту декларації митрополита Михайла, дослідник робить спробу реконструювати її на основі відозви анти-сергіївської групи («Киевское воззвание») – «К чадам Русской Церкви» [2, с. 64].

Найактивніше впровадженням до наукового обігу маловідомих чи узагальненням віднайдених фактів стосовно життя та діяльності патріаршого екзарха України митрополита Михайла (Єрмакова) займається І.Преловська [11]. Особливо цінним її науковим здобутком є те, що дослідниця вперше широко залучила до аналізу процесів церковно-релігійного життя архівно-слідчі справи Державного галузевого архіву Служби Безпеки України (далі – ДГА СБ України).

І.Преловська підкреслює, що спецслужби УСРР не тільки активно впливали на церковну ситуацію, але й досить успішно спрямовували хід подій. Прикладом є повідомлення від 13–19 березня 1927 р. під заголовком: «Глухівці загрожують екзархові Михайлу Єрмакову». З повідомлення випливає, що на Глухівщині 1 березня 1927 р. під керівництвом агента ГПУ відбувся з'їзд тихонівців, що хочуть засудити «тихонівщину» і закордонних ієрархів. На з'їзд прибули 70 настоятелів і 200 мирян. Було винесено резолюцію з вимогою до вищої ієрархії про легалізацію Церкви в УСРР. У підсумковій частині резолюції сказано, що якщо екзарх Михайл не благословить починання глухівців, то вони визнають колегію, призначену митрополитом Петром Крутицьким у резолюції від 1 лютого 1926 р. Був обраний комітет з 10 осіб для проведення роботи. 14 березня він послав до екзарха Михайла делегацію для поінформування і з'ясування його позиції [11, с. 122].

Час появи документа – 1927 рік. На нашу думку, вже на середину 1920-х років спостерігається активний тиск влади на церковно-релігійні структури з метою їх подальшого усунення з життя суспільства [7-9]. На переконання І. Преловської, наступ більшовицьких органів на Церкву також варто датувати вже 1926 роком [11].

Можливо, є певний резон стверджувати, що митрополит Михайл (Єрмаков) мав певні ілюзії щодо наслідків компромісу з владою в результаті підписання документа, аналогічного декларації митрополита Сергія (Страгородського). За свідченням І.Преловської, в одній із архівно-слідчих справ, що зберігаються в ЦДАГО України (Справа за обвинуваченням Г.Д. Неверовича), є повідомлення про те, що червні 1926 р. один з учасників «контр-революційного угруповання» Должанський одержав листа від Михайла (Єрмакова) з Москви з пропозицією скласти проект декларації для легалізації Православної Церкви в масштабі України. На допиті Неверович показав, що «скласти проект він просив київських єпископів і духівництво. Наскільки знаю, — стверджував допитуваний, — до його листа віднеслися холодно, як Київські верхи організації, так і духівництво, що йде за ними. Ніякого проекту, здається, ніхто не складав, а потім пішла висилка Михайла Єрмакова в Прикумськ і питання відпало сам собою» (Цит. за: [11, с. 121]).

Таким чином, — підкреслює І.Преловська, — стає очевидним, що переговори між владою та Церквою почалися давно, а в 1926 р. постало питання про офіційне визнання Православною Церквою радянської влади і СРСР як своєї «батьківщини» в церковному сенсі. Результатом посиленої праці карних органів, спрямованої на розкладання Церкви, стали проекти зі створення і публікації декларацій лояльності в Москві та Києві. Проте головна мета діяльності «фахівців» з церковного питання в карних органах полягала в тому, щоб і місцєблєститель Московського патріаршого престолу митрополит Сергій (Страгородський), і тимчасово керуючий Київською єпархією екзарх Михайл (Єрмаков), начебто незалежно один від одного, написали однакові за змістом, але різні за формою декларації і розповсюдили їх у підпорядкованих парафіях [11]. Тому поява декларацій 1927 р. не є випадковою.

У 1927 р. більшовицька влада жорсткими репресіями проти ієрархії змусила церковну більшість гуртуватися навколо церковного лідера, який беззастережно підтримував державний курс. Таким лідером став митрополит нижегородський Сергій (Страгородський). Він обіймав пост заступника патріаршого місцєблєстителя, очоливши РПЦ.

Після виходу декларації Сергія, чекісти зафіксували ті чутки, що циркулювали в тихоновському середовищі УСРР. Зокрема, щодо митрополита Михайла говорили,

що він одержав запрошення Сергія приєднатися до відновленого Синоду, на що дав згоду, але лише в разі виконання таких умов: 1) повернення його в Україну, 2) дозвіл на організацію нового єпархіального керування при ньому і 3) повернення усіх раніше висланих єпископів [11, с. 122]. Через останній пункт нібито його приїзд в Україну не дозволений владою.

У цій ситуації перед владою висувалася потреба знайти відповідного церковного керівника для України. Бажаною особою – перевіреною й надломленою – став колишній екзарх Михайл (Єрмаков). Він виявив готовність підтримати продержавну лінію патріаршого місцєблєстителя й повернутися до виконання обов'язків екзарха.

О.Ігнатуша зауважує: «Як це не парадоксально, але повернення митрополита Михайла супроводжувалося спробами відновлення статусу автономії української церкви [...]. Послання виразно віддзеркалює наміри митрополита і його оточення поновити автономію» [6, с. 203]. На користь цього твердження, згідно з дослідником, свідчить невідповідність уживання в назві послання власної назви автономії Української Православної Церкви, хоч реально цієї автономії вже не існувало: «У посланні вживалися вирази: «Нашої Української Православної Старослов'янської Ієрархії», «на користь Всеукраїнської Православної Старослов'янської церкви», «Церква Українська», «чадам Православної Української Церкви», переконуючи читачів і слухачів, що адміністративна лінія, якої тримався екзарх, передбачала реальну автономію УПЦ у складі РПЦ» [6, с. 203].

Проводячи паралелі з декларацією митрополита Сергія (Страгородського), О.Ігнатуша зазначає: «Констатує сумне явище «розвалу церкви», митрополит Михайл схильний був говорити не стільки про загальноросійські проблеми, якими їх бачили з російської церковної столиці чи російської глибинки, скільки про реалії України: «У теперішній час Церква в Україні, можна сказати, роздирається на частини самосвятами, обновленцями, лубенцями, діяльною церквою та ін.»» [6, с. 203].

Порівняльний аналіз двох донедавна невідомих документів 1927 р., дає підстави стверджувати, що обидва вони були свідченням часу та відповідних процесів у суспільному та церковно-релігійному житті 1920-х р. В умовах, коли незалежне існування Церкви було неможливим, доводилося йти на компроміси, виправдати які з позицій сьогодення доволі важко. Обидва документи мали політичний характер. Водночас хочеться вірити, що за цим компромісом стояло прагнення домогтися для Церкви бодай відносного самостійного (відособленого) існування в умовах тотального тиску та знищення. Документи, з одного боку, засвідчували зміну характеру державно-церковних відносин у другій половині 1920-х рр., з іншого, – пошук компромісу з владою заради виживання. Вони також були поштовхом до активізації опозиції церковно-релігійних кіл, відобразивши складні процеси суспільного та релігійно-церковного життя (існування) в умовах нової радянської дійсності.

1. Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти 1917–1943: Сб. док.: в 2 ч. / [сост. М.Е. Губонин]. – Москва: Изд-во Православного Свято-Тихоновского Богословского Института, 1994. – 1064 с.
2. Білокінь С. О. Анатолій Жураковський і київські йосифляни. Документальне дослідження / Сергій Білокінь. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. – 117 с.

3. Білокінь С. Розгром Київського єпархіального управління 1923 року // Київська старовина. – 1999. – № 1 (325). – Січень-лютий. – С. 89–106.
4. Декларация Митрополита Сергия 29 июля 1927 г. // Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. 1917–1941: Документы и фотоматериалы. – Москва: Изд-во Библейско-Богословского Института св. апостола Андрея, 1996. – С. 224–228.
5. Державний архів Полтавської області. – Ф. Р. 2126. – Оп. 1. – Спр. 670. – Арк. 5–8.
6. Ігнатуша О.М. Зміни канонічного статусу православної церкви в Україні (1918–1930-ті рр.): від автономії до екзархату // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2006. – Вип. XX. – С. 198–207.
7. Киридон А.М. Час випробувань: Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років / Алла Киридон. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 384 с.
8. Киридон А.М. Агонія сподівань: взаємини Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) і радянської влади в середині 1920-х років // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. – Чернівці: Рута, 2005. – Вип. 240–241: Філософія. – С. 154–162.
9. Киридон А.М. Еволюція політики партійно-державного керівництва радянської України щодо релігії і церкви (1917–1930-ті роки) // Історичний журнал. – 2004. – № 6–7. – С. 20–31.
10. Осипова І.І. "Сквозь огонь мучений и воду слез...": Гонения на истинно-Православную Церковь / Ирина Ивановна Осипова. – Москва: Серебряные нити, 1998. – 432 с.
11. Преловська І. Дослідження біографії екзарха Михаїла (Єрмакова): методологічні аспекти вивчення життєписів діячів Православної церкви в Україні // Лаврський альманах. – 2007. – Вип. 17. – С. 118–128.
12. Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. 1917–1941: Документы и фотоматериалы. – Москва: Изд-во Библейско-Богословского Института св. апостола Андрея, 1996. – 352 с.
13. Соколовський О. Церква Христова 1920–1940: Переслідування християн в СРСР / Олександр Климентій Соколовський – Київ: КАЙРОС, видавничий відділ Київського Коледжу Католицької Теології св. Томи Аквінського, 1999. – 338 с.
14. Стародуб А. Митрополит Михаїл (Єрмаков) (1862–1929): деякі аспекти останнього періоду діяльності та обставини смерті // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ. Тематичний випуск "Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень". – Київ, 2002. – Т. 9. – С. 442–479.
15. Цыпин Владислав, прот. История Русской Церкви. 1917–1997. – Москва: Изд-во Спасо-Преображенского Варлаамского монастыря, 1997. – Т. 9. – 831 с.
16. Цыпин Владислав, прот. Русская Православная Церковь. 1925–1938. – Москва: Изд-во Сретенского монастыря, 1999. – 430 с.

SUMMARY

Alla Kyrydon

Declaration of the Patriarchal Exarches of Ukraine Metropolitan Michael (4 / November 17, 1927): Mapping historiographical

Article accented analysis discovered little-known document in the history of the Orthodox Church in order to update and synthesis of the information request historiographical sources for the Declaration in 1927 Ukraine Patriarchal Exarches Metropolitan Michael (Ermakova).

Key words: Privacy, Metropolitan, Church history.